
regény és mítosz

TÜSKÉS TIBOR

KODOLÁNYI JÁNOS ÍRÓI ÚTJA 1945 ÉS 1953 KÖZÖTT AZ ARCHAİKUS IDŐKBEN JÁTSZÓDÓ MŰVEK ÍRÁSÁNAK KORSZAKA

„A Poklon túl vagyunk s mind élünk. Apokaliptikus pusztulás, nyomor. Piszok a városban és az emberekben. Akarattya elpusztult, egyéb veszteségünk nincs... lelkileg súlyos állapotban vagyok. Élményeim borzalmasak, tapasztalataim sivarak, a jövő reménytelen... Magam semmi vagyok... Két hónapig bujkáltam. Ha elkaptak volna: rögtöni főbelövés a fegyverszüneti puccs írásos előkészítése miatt. Óbudán megmenekültem... Dolgozni akarok még. Könyvet írni ‚Márciustól márciusig‘ címmel s drámát: Budapest ostroma. Ha igazolnak, minden rendben lesz. Pénzem is lesz. Ha nem: meghalhatok... Élelem nincs, orvosság nincs, közlekedés nincs, biztonság nincs... Aludni nem tudok, ha behunom a szemem, félelmetes vízióim vannak. Minden fáj... Dolgozni szeretnék s tudnék is más környezetben. Ez meggyógyítana. Érzem, életem nagy műveit ezután írhatnám meg. Tele vagyok kész művekkel s olyanokkal, amilyenekről legfeljebb álmodtam...” Az izgatott, nyugtalan szavak: az író első levélbeni híradása a fegyverszüneti kísérlet, a nyilas hatalomátvétel, Budapest ostroma és felszabadítása után. Véget ért a „rohanás a pusztulásba”. Megkönnyebbülés és fájdalom, félelem és bizakodás, reménytelenség és munkakedv keveredik Kodolányiban.

A harcokat 1944 karácsonyától a befejezésig Budán, Hidegkúti úti lakásán éli át. 1945. február 12-én Budán is elhallgatnak a fegyverek. „Valamennyien kimentünk a fénylő, kora tavaszi napra, és a vértől indigókék havat taposva, elkezdtük egymás felkeresését. Azokat is megöltük, megcsókoltuk, akik azelőtt ellenségeink közé tartoztak” — emlékszik vissza később. Négy hónap után, március 25-én megy át először Pestre. Naplójegyzetben örökíti meg a romváros látványát. A nyomó-

rúság, a pusztulás képe időtlen látomássá tágul benne: mintha már most elkezdődne a „belemerülés” az Apokalipszisbe, új regényének, a *Vízöntő*-nek a világába. „Ó, a csodálatos Buda milyen iszonytató volt most! A valaha oly kedves kisvárosi utcák, a jól ismert, otthonos templomtoronyok, a tabáni park zöld gyepágypái, lángoló piros virágágypái, szelíd nyírfái, a Gellérthegy oldalának intim villái, a Vár palatetői, a Dunapart árnyas vadgesztenyesorai... Milyen apokaliptikus szörnyeteg gázolta szemétdombrá, égette füstössé, törte cseréppé. És Pesten egy-egy hatalmas hullaszagú, kiégett palota, romutcák téglá- és gerendahegyei között mintha Tihuanaku romvárosának elhagyott, dicső Naptemploma lett volna.”

Neve és művei nem szerepelnek az indexre tett, beszolgáltatandó könyvek 1945-ben kiadott, első számú jegyzékén. A sajtóban azonban különféle támadások érik. Kovács Imre a Nemzeti Parasztpárt napilapjában, a *Szabad Szó*ban bírálja, a *Ludas Matyi* bántó karikatúráját közül róla, a volt barátok egy része elfordul tőle. Különösen akkor válik szorongatóttá helyzete, amikor az egyik polgári lap közreadja a magyarországi háborús bűnösök első „hivatalos” listáját, s annak élén néhány író neve szerepel. Szabó Lőrincet letartóztatják, Németh László vidékre, Békésbe megy a zaklatások elől, Zsolt Béla még Veres Pétert is a háborús bűnösök sorába szánja. Kodolányit 1945 őszén személyes sértődéstől indított rendőrségi idézés szólítja az Andrássy út 60-ba, majd ügyének tisztázása után elengedik. Nem sokkal az eset után Baranyába utazik.

Ebben a veszélyes hangulatban Illyés Gyula *A felelősség tudatában* címmel a *Szabad Szó*ba szánt újságcikket ír, s az író lehetséges politikai tévedését nem takargatva, az irodalmi érték kímélésére int. Illyés a *Hajszálgökök*ekben, ahol 1971-ben közli az írást, a hozzáfűzött jegyzetekben elmondja, hogy a cikk nyomán „megbeszélések kezdődtek; ezek folyamán a cikk egyre kurtult és tompult; az írók személyes védelmére viszont egyre több ígéret, majd biztosíték származott... Szabó Lőrinc elkerülte a harmadszori letartóztatást, Németh László a zaklatást. Zsolt Bélának a Haladásban közölt vezércikkét... Horváth Márton és Lukács György utasította vissza.” Bár Illyés nem említi cikkében neveket, s a jegyzetekben sem hivatkozik Kodolányira, az írás és a nyomában kezdődő megbeszélések implicité Kodolányi védelmét is szolgálják. Levelezéséből tudjuk, hogy már 1946 nyarán megkezdődik politikai helyzetének rendezése: „Haraszti a K. M. P. megbízásából fölkeresett s Illyés jelenlétében kifejtette, hogy el kell foglalnom az irodalomban a régi pozíciómat. Módokat ajánlottak. A támadásokat kivédik...” Ezt megelőzően, már 1945 végén „szilveszteri számvetést” végez — írását a *Független Ifjúság* című lap 1946. január elején közli —, s ebben több, korábbi cikkét megtagadja, sőt az elégtételadásra is készségét nyilváníttja: „A hibákért, bűnökért pedig úgymint meglakol az ember.”

Először a *Sorsunk* mutatja be, majd a *Válasz* közli írását. Debrecenbe látogat. „A Bikában felszólalásra kényszerítették: tomboló ünneplés, a sajtóban rokonszenv és semmi bántalom...” Új regénye, a *Vízöntő* — az újabb kiadásban *Vízözön* címet kap — 1948 májusában jelenik meg.

1946 tavaszát Pécsen tölti. Előbb régi jó barátja, Várkonyi Nándor otthonában húzódik meg, majd Kanyar Józsefhez, a Nemzeti Parasztpárt pécsi titkárához és a párt helyi napilapjának szerkesztőjéhez kap

meghívást. A pécsi írók gyakran meglátogatják, verset olvastat velük, s a pécsi kulturális napok alkalmával a városba érkező Kardos László, Zilahy Lajos és Illyés Gyula is fölkeresi. Itt készülődik a *Vízöntő* írására. A regényt 1946 szeptemberében, Akaratyán fejezi be, s már akkor építgeti magában a folytatását. A kézirat végére versikét rögtönöz: „Itt a vége, — ne fuss véle, — mert, ha tudom: — folytatom.” A *Vízöntő* folytatásának szánt *Új ég, új földet* 1949 nyarán írja meg.

Ha van is mintegy háromszázötvenéves idő a két mű elkészülte között s különbség a kidolgozásban, eszmei bordázatuk rokon: mindkét művet — s bizonyos tekintetben az utánuk következő *Én vagyokat* és *Az égő csipkebokrot* is — az írónak ugyanazon eszmei tájékozódása fogja össze. Várkonyi könyve, a *Szíriat oszlopai* már 1941-ben, az István-kori regény írása közben felkelti érdeklődését az archaikus múlt iránt. Még az *Isteneket* írja, de gondolatban már a prehisztorikus időkben jár. „Az emberiség történetét... messze ki kell tágitanunk a geológiai korokra, évszázadokra. Meg kell értenünk, hogy ez a bölcső oly monumentális, sok tekintetben megmagyarázhatatlan méretű, színezetű, eszmei tartalmú kultúra, amihez képest mai kultúréletünk csak elsenyvedt, kiszikkadt, tudóveszes pepecselés... A fejlődéselmélet alkonyának tanúi vagyunk. Egyre több érv és bizonyíték szól amellett, hogy az ember önálló fajta, hogy bár az állati alakok típusára teremtődött, lényegesen elüt tőlük abban, hogy vallásos lény, s az Isten-élményt eredetével hozta magával, mint minden más fajtól megkülönböztethető tulajdonságot... Az Isten-élmény közös, alapvető, lényeges tulajdonsága az embernek, s minél messzebb nyúlunk vissza a múltba, annál tisztább, közvetlenebb ez az élmény.”

Várkonyi könyvében a vízözön-monda és az Apokalipszis „kísérteties analízisét” dicséri, de azt egyelőre csak akkori munkája érdekében hasznosítja, s a rokonnépek vízözön-mondáinak elküldését kéri. Most az egész *Emese álma* ciklust úgy értelmezi, hogy benne két mítosz összeütközését akarta megírni, azt a találkozást, amikor a kereszténység találkozott a népvándorlás pogány mítoszával.

A *Vízöntő*ben az *Emese álmánál* is messzibb múltba nyúl vissza, a világot, az embert, az egyetemet keresi, s az archaikus idők mítoszáinak újjáteremtését tudatos írói programnak tekinti. Kodolányi teóriájában két új motívum jelentkezik: a kozmikus világkép és az örök ember fogalma. Fokozódó spiritualizmusának ezek a forrásai.

Elutasítja a darwini fejlődéselmélet vulgáris értelmezését, s bár ekkor még nem ismerte, sok tekintetben Teilhard de Chardin világképével, evolúciós nézeteivel rokon gondolatokat forgat magában. „A teremtésnek még nincs vége” — írja Teilhard de Chardin. — „A teremtő aktus egy folyamatos mozdulathoz hasonlítható, amely az idő egészébe íródik be. A teremtés ma is tart még; és a világ állandóan, bár észrevehetetlenül, egy kissé jobban fölmerül a semmiből.” Kodolányi szerint nemkülönben az emberi kultúra történetét csak évezredekben lehet mérni, az ember története valójában időtlen. Egyre behatóbban foglalkozik a csillagászatral, s az ember múltjában sajátos Naphónap-időszámítást fogad el. Eszerint a világegyetem történetében a hónapok neveinek megfelelően, de hátráló sorrendben kozmikus korszakok követik egymást. Az évszázadok történetében egy-egy kozmikus esztendő csak pillanatoknak számít, „a társadalom apró-cseprő berendezéseiben”

bekövetkező változások pedig észre sem vehetők. „Az idő megállt, a gondolatot hangtalan hang, szótlán nyelv adja tovább” — olvassuk a *Vízöntőben*.

Kodolányi világgépének másik fontos kérdése: az ember helye a világegyetemben. Kodolányi embere, külső alakjának megváltozása ellenére is, öröktől fogva létezik, időtlen: „születés és halás nincs, az ember, mint intellektus, öröktől fogva van és örökké lesz, az ‚ember’ alak csak egy változat a végtelen sok között... az újrateremtődés, a reinkarnáció valószínű tény...” Ami Kodolányi szerint az embert emberré teszi, az a mítosz. A mítoszra szükség van, az ember nem lehet meg nélküle. „A mítoszok az ember paradicsomi állapotának emlékét őrzik... A múltkeresés arra alkalmas, hogy tisztábban mutassa meg a mai embert is, aki éppen most gyilkolja a régi mítoszokat, most rombolja a transzcendens világ épületét s követ el mindent, hogy a természet legyőzésének útján helyreállítsa az elvesztett Paradicsomot, s új embertípust formál.” Minden nagy csillagászati korszaknak megvan a maga mítosza s az a vezető „istene”, a maga messiása, aki ezt a mítoszt hordozza, megtestesíti, és az emberiséget korszakról korszakra vezeti. „A Bika kor messiása Gilgames, a Kosnak Mózes, a Halaknak Jézus.” Kodolányi szerint „a mai ember is szimbólumteremtő lény”, s a jövő embere „a személyes Énjét újra kitágító, a teljes Kozmoszt megragadó új embertípus”.

A prehisztorikus időkben játszódó regényekben sok olyan mitikus-irracionális elem van, amelyet különféle tanulmányokból, főleg Várkonyi munkáiból kölcsönzött, illetve vett át Kodolányi. Eredetileg úgy gondolja, hogy az egész *Vízöntőt* neki ajánlja, később játékosan olyan közös munkát tervez, amelynek címlapján szerzőként ez áll: „Írta Várkodolányi Jándor. Hogy egyikünk se legyen sem előbb, sem hátrább.” Természetes, mint annyi tudományos eredményen, az idő azoknak az eszméknek is egy részén állépett, amelyeket regényeiben Kodolányi felhasznált. Amíg azonban a tudomány fejlődése egy tanulmány vagy értekezés folytonos javítását, újraírását teszi szükségessé, esetleg teljes elavulását okozza, a regényíró munkáját érintetlenül hagyja. Kodolányinak sikerült anyagát olyan maradandó esztétikai minőségű, művészi alkotásokká gyúrni, amelyek világszemléletük, eszmei-filozófiai alapjuk vitathatósága ellenére is a magyar regényírás gazdagító értékek.

Kodolányi a *Vízöntőben* és az *Új ég, új földben* a vízözön korának mítoszáat teremti újra. Erre hazai példát már láthatott korábban: 1941-ben jelenik meg először Weöres Sándor különféle töredékek alapján készült szabad Gilgames-feldolgozása. Kodolányi számára is a legfontosabb forrás a Gilgames-eposz cseréptöredékei, emellett egy sor régészeti, archeológiai, vallástörténeti, ontológiai könyvet olvas és használ fel, többek között Eddington tanulmányait, melyeket a Nap szerkezetéről írt. Már korábban olvasott finnül, németül, franciául; most igyekszik megismerni több ókori nyelvet.

A két műben a vízözön kora világgépének rekonstruálására tesz monumentális kísérletet. Kodolányi azt akarja a modern regényformában megvalósítani, amit a maga idejében az archaikus eposz tett. Nem Gilgamest és a vízözön korának mítoszáat emeli „igazolható tényé”, hanem az örök mítosz egyik megnyilvánulási formáját ábrázolja. Egy új regénymodell jelenik meg nála: hagyománytalan, ha a magyar regény

múltját tekintjük, s a kortárs világirodalomban is csak Thomas Mann törekvéseivel vethető egybe. Itt a regény nem „mese”, nem történelem, nem társadalombírálat, nem jellemábrázolás, bár ez is, s mindezek mellett — és előtt — én-ismeret, emberkutatás, mítoszteremtés.

Már a *Vízöntő* megjelenése után a kortársi kritika fölvetette a kérdést: Mi Kodolányi múltba fordulásának a magyarázata? B. Nagy László Kodolányi történeti regényeiről írt elemzésében találóan mutat rá: „*puszta tagadásból* még páratlan szorgalom s szívósság esetén sem születnek százívnyi regényciklusok. Az írói vitalitáshoz fűtőanyagul, valami több, valami más kívántatik. Maguk a művek cáfolják praktikusán egyszerű genezisüket: főleg *Az égő csipkebokor*, melyben az író, a maga módján s látásával, a jelen problémáira is választ keres s ezek a problémák a másik történeti regénybe is beszívódtak: a *Vízöntő*-be és a *Jehudá*-ba például a felszabadulás előtti közelmúlt.” Kodolányi a múltban a jelen magyarázatát keresi. S hogy a regényben megidézett vízőzön képe valóban mennyire a jelen apokaliptikus élményéből táplálkozik, a puszta feltevésnél többre is támaszkodhatunk. A regényt hol mesének, hol történelmi szatírának nevezi. A mesével is a történet példázat-erejét hangsúlyozza, s a történelmi szatíra is jelenhez szóló mondandót sejtet.

A *Vízöntő* megírásának igazi oka: a történet „aktualitása”. A „szellemi világkorszakokkal” mért időszámítás szerint, véli Kodolányi, az emberiség korszakváltáshoz ért: amint Gilgames tudja, hogy az Ikrek jegye helyébe a Bika jegye lépett, az emberiség most a Halakból a *Vízöntő*-be lép: „a *Vízöntő* Messiása is el fog jönni, mint ahogy Gilgames (Herakles stb.) Messiása volt a Bikának, Mózes a Kosnak, Jézus a Halaknak, éppúgy születik majd egy hatalmas szellemű ember, aki a *Vízöntő* korszakot foglalja szimbólumba az ember számára s megveti a *Vízöntő* kultúra alapjait.” Innét az író és a mű optimizmusa. A regény elkészülte után írja: „csak elő kell vennem a *Vízöntő*... ama részét, ahol Utnapistim és a kertész gyalogol s társalog az ingatag országúton és Lugal rettentő erejéről tesz vallomást. Ajánlom, vedd elő és olvasd el figyelmesen. A helyzet ugyanis pontosan ez! Miért ne legyenek hát optimista?”

Aligha nevezhetőek e regények a romantikus képzelet puszta termékeinek, ködevésnek, ókori törött cserepeken található jelek regényesített feldolgozásának. Az archaikus időkben játszódó műveiben is valóságos, reális tényekre épít, legalább annyira, mint amennyire társadalmi regényeiben és drámáiban a képzelet dolgozik. A prehisztorikus regények auro elemeiben, részleteiben valóságos motívumokra bukkanunk, ókori hőseinek arcán ismerős vonások ütnek át.

A *Vízöntő*vel új korszaka kezdődött írói pályájának, a befeléfordulás ideje. A regény megjelenése után nem egy kritika szerette volna visszatanácsolni korai elbeszéléseinek és regényeinek világába, ő azonban egyre tudatosabban építette akkor már munkásságának ezt a harmadik rétegét. Hamvas Bélától kap könyveket, vallástörténeti munkákat olvas, megismeri Várkonyi új munkáját, a kéziratban maradt *Elvesztett Paradicsomot*, a sumér nyelvet tanulja. Roheim, Jung, Spencer könyveit lapozza, Kulin Györgynél jár a Csillagtoronyban, a tihanyi biológiai kutatóintézet eredményei után érdeklődik. 1948-ban — mintegy pihentető intermezzóként — elkészül a pécsváradi gyerekkort idéző regény (megjelenéskor a *Boldog békeidő* címet kapja), majd a következő év nyarán

— megint nyáron — Akarattyán megírja a *Vizöntő* folytatását, az *Új ég, új földet*.

Így foglalja össze a regény meséjét: „Az *Új ég, új föld* a történelemelőtti időkbe vezeti el az olvasót. A mindent elpusztító *Vízözön* után lassan éled újjá az emberiség, hogy régi bűneitől megtisztulva, új örömei és gyengeségek között építse meg az új életet. Azt az új életet, melyben bármennyire is ügyelnek az örök hagyományokra, annak elemei feloldódnak egy másfajta, magasabb fejlettségű kultúrába. A ropant anyagi és szellemi vállalkozás megtestesítője Gilgames, aki csak kétharmadában isteni lény, így kénytelen egyharmad emberi mivoltában vállalni a földi sorssal járó dolgokat — végső fokon: a halált. Életének és művének ellentmondásai is ebből fakadnak. Nemcsak környezete, olykor népe sem érti magasba szárnyaló terveit, de még az istenek is szembefordulnak vele, ellenfelet küldenek a rettenetes erejű Enkidu személyében. Nem sikerül őt elpusztítani. De hiába minden, külső és túlvilági erők küzdelmében felülmarad ugyan, pusztulását ott hordja magában: a barátjává és harcostársává lett Enkidu halála rádöbbsenti saját mulandóságára is.

A felismerés okozta kétségbeesésében megpróbálja a lehetetlent, felkeresi a másvilágon halhatatlan nevelőatyját, Utnapistimet, hogy megtudja tőle az örök élet titkát. Hosszú bolyongás után a kisgyerek Gilgames kertjében rátalál az örök élet kék virágára, azonban hazatérőben elragadja tőle egy mérges kígyó.”

Míndez persze még csak kivonata sem lehet a regény tartalmának. Az író nem a történelmet, a sumér—asszír ékírásos táblákon talált töredékeket akarja valószínűsíteni. „Nem történelmet, hanem történetet írok, még hozzá egy lélek, vagy pontosabban, a lélek történetét” — jegyzi föl közvetlenül a mű kidolgozása előtt. — „A *Vizöntő*ben ez volt az alaptétel: az ember a Kosmoszban. A II. rész tétele ez: a Kosmosz az emberben. A külső világ ismeretére nézvést jól tudom, hol, merre s miként csavarogtak az embercsoportok, ámde Gilgames tevékenységei, kalandjai tulajdonképpen a saját lelki világában zajlanak majd le s engem ez a művészi feladat izgat. Mondjuk így: I. tétel, avagy tézis: a makrokosmosz a makrokosmoszban, II. tétel, illetve antitézis: a makrokosmosz a mikrokosmoszban.”

A mű értelmezéséhez érdekes adatokkal járulnak hozzá az írás közben született följegyzések. „Gilgames nem készül a Bika korszakra, illetve nem éreztetem előre, hogy készül, de szándékosan tettem így” — írja 1949. augusztus 13-án. — „Gilgamest... jónak láttam úgy ábrázolni, hogy terveit magában tartogatja és lépésről-lépésre önti formába, mintegy együtt növelve a nép előtt saját uralmának mélyülésével. A Bika-bejelentéshez hasonlóan jár el egyéb ténykedéseiben is. Ez onnét van, hogy a népet gyámoltalan, oktalan bandának tekinti... Egy helyütt maga mondja: lépésről-lépésre valószínűsítom meg a tervemet, hogy lépésről, lépésre lássátok és értsétek meg. Eljárásának, sajnos, csúnya következményei is vannak, mert nem értvén tetteit, holmi alvilági Szörnyetegnek kezdik vélni és mondani. Erre meg azért van szükség, hogy a Gilgames-époszban lévő siralmakat, vádakat, panaszokat logikusan illeszthessem művembe. Most éppen ott tartok, hogy a nép Anuhoz folyamodik segítségért királya ellen, aki 'nem engedi kimenekedni őket a halálból'. Hálót kerít tehát körük s egyre szorosabbra vonja. Ma

jutottam odáig, hogy Enkidu megjelent a nyáj között s garázdálkodik. A vadász ma járt kihallgatáson ebben az ügyben Gilgamesnél. Egész sor mulatságos jelenetet írtam... s mindig úgy van, hogy Gilgames nem jelenti be, hanem megcsinálja terveit." Két héttel később: „Változtatlanul élvezem ennek a fantasztikus-realista sumér bandának a viselt dolgaát, már túlvagyok Gilgames és Enkidu bámulatos harcán s most a Bika előtt állok, amely le akarja döfni őket... Azután egy kis Istár-intermezzo következik, majd az utazás a regény negyedik negyedében. Égen, Földön, Föld alatt. Tulajdonképpen erre vásík a fogam már kezdettől fogva." Újabb félhónap telik el: „Gilgames most ütötte agyon Humbabát Enkidu társaságában, közben találkozott Istárral s ma mondta el nagy tirádáját Istár gyalázatosságáról... holnap indul vissza s aztán következik a nagy halál..."

Kodolányi levelezésében lépésről lépésre nyomon követhetjük egy-egy regényének kialakulását, megformálását. Ha csak a művek terjedelmét és a megírás időtartamát nézzük, az is lenyűgöz. A *Vízöntőt* például 1946 tavaszán kezdi írni, s augusztus 28-án közli: „Ma készen van 318 gépelt oldal.” Szeptember 8-án már tudja: „A könyv kb. 450 oldal lesz.” Szeptember 18-án írja: „Regényem elkészült. 452 oldal. Pontosan annyi, amennyire számítottam.” Három hét alatt csaknem másfél száz oldalt írt.

Ugyanígy gyorsan készül az *Új ég, új föld* is. (Megjelenés előtt Gilgames, vagy Bika címen emlegeti.) 1949. május 25-én közli: „Éppen most fogok hozzá a babiloni regényhez... Majd ha úgy megy az írás, mintha nem is írnék, mintha semmit sem művelnék, akkor fogok írni”, ti. levelet. Június 6-án még mindig csak fogadkozók: „Mihelyt végzek a tétlenséggel, hozzáfogok Gilgamesemhez... Készen s éretten áll bennem a Mű. És a következő is...” De augusztus 13-án már arról tudósít: „Erősen haladok, 275 oldal megvan, tehát pontosan annyi, amennyinek lennie kell. Eddig egy napot sem fuseráltam el... Olykor-olykor kegyetlenül kételkedem a műben, sőt úgy is adódik, hogy abba akarom hagyni. Most már azonban nem teszem, legföljebb a végén vágom a fenébe, ha rossznak bizonyul.” Augusztus 22-i közlés: „Naponként szorgosan dolgozom, kedvem növekedik s a kézirat is. Átkozott dolog, hogy alig tudom magam a tervezethez tartani, minduntalan fölbukkan valamilyen részlet, helyzet, hangulat, amit okvetlenül meg kell írnom. Úgy látszik, valamicskével nagyobb is lesz, mint gondoltam. Ma a 320. oldalt írtam meg. Egyelőre nem tudom, mit vertem papírra, majd a végén előveszem az egészet s meglátom. Most csak az érdekel, mi van az orrom előtt. Úgy haladok emeletről emeletre, mint valami zigguraton s egyszer csak, a jelzett időben, fönt leszek az Anu számára épített házban. Akkor aztán aranyasztalhoz ülök, aranyszékre, meggyújtom a hétágú lámpát és végigtekintek a világon.” Szeptember 15-én írja: „Eddig 440 oldalt vágtam papírra. Igen szélesre vetettem az alapot... most már mindegy. Némi késéssel, de a végére jutok...” S az év őszén a kézirat végére teszi a pontot. A könyv alakban 634 nyomtatott oldal terjedelmű mű írásával mintegy négy hónap alatt készül el.

Hogyan születnek Kodolányi asztalán ezek a sokívnyi, roppant terjedelmű munkák? Mi a „titka” a páratlan írói teljesítménynek?

Először regényeinek az alapeszméje fogalmazódik meg benne. Ezt nem szívesen közli, „mert akkor nem tudom megírni magát a művet. Mindig

óvakodtam attól, hogy az igazi magot föltárjam... Mágikus cselekvés az írás, az én számomra sokkal inkább, mint bárki számára s ehhez a mágikus eljáráshoz tartozik az is, hogy a legbelső magot őrzöm a széltől is." A tervezgetés a mű tulajdonképpeni írását messze megelőzi. A *Vízöntőt* még be sem fejezi, amikor arról tudósít, hogy el fogja készíteni a mű folytatását: „Regényem második része fejből és koncepcióban kész van bennem.” Egy esztendő telik el aközött is, hogy a Júdás-regény eszméje fölbukkan leveleiben, és a mű írásához kezd. Műveit hosszú ideig építgeti magában. Az előkészületi időt a téma, a kor, az eszmék alapos tanulmányozása tölti ki. Adatokra, a vizuális elmélyedéshez képekre van szüksége. Képzetele bázisokat keres, geológiai, archeológiai, nyelvészeti, vallástörténeti munkákat tanulmányoz. „A mítoszok elemzésénél társadalomrajz is kell.” — „Számomra egy rozsdás szög többet mond, mint egy könyvtárnyi elmélet.” Fejből a mű minden apró részletét kidolgozza, még a várható terjedelmet is megcélazza. „A *Vízöntő* folytatása tökéletesen kialakult már bennem, akármikor játszva írhatnám. Csak apró-cseprő részletekkel foglalkozom magamban: épületekkel, ruhákkal, szokásokkal, kisebb istenekkel stb. Mindez azonban lényegtelen... Csak már írhatnám. Ehhez azonban napfény kell.” Általában nyáron, Akarattyán fűz papírt a gépbe, s hihetetlen szívóssággal és akaraterővel néhány hónap alatt elkészül a mű. „Írni azonban majd csak június—július felé fogok, szokás szerint, ha legpokolibb a hőség s a legnehezebb írni.” Írás közben újabb motívumok bukkanhatnak még föl, további részletekkel gazdagodhat a regény, de az alapeszmetől már nem tér el.

Mindez azonban aligha elégséges magyarázat ezeknek a hatalmas méretű, monumentális műveknek a megszületéséhez. Az ok mélyebb: az író ihletének „természetében” rejlik. Kodolányi roppant képzelőerővel, beleélő képességgel megáldott művész: ennek köszönheti írói termékenységét, de végtelen gyötrelmeit is. Hallucinációi és víziói vannak. „Képzetelem éber álmokat rajzolgat élemben”, s olvasmányait is látomásokként éli át. Álmait aztán szinte révületben kopogja gépbe, megállás és törlés nélkül, mintha fülébe hallatszó diktálást követne. Írás közben nincsenek szerkezeti problémái, a lendület ragadja előre. A szerkezet, a technikai kérdés számára másodrendű, és tapasztalata szerint „mindig megoldódik”. Az első megfogalmazás után újra kézbe veszi a kéziratot, javít, igazít, változtat, baráti véleményt kér, néha egész részleteket átad. „Írok rendületlenül, megállás nélkül... Majd egy-két hétig hagyom érni, azután kihúdom, ami félresikerült.” A javítás azonban sosem olyan mértékű, hogy a művek eredeti kompozícióján lényeges változtatást eredményezne. „Marokszám tépem belőle a gyomot s hajigálok szertesztét” — mondja az *Új ég, új föld* javíthatása közben — „Mindazáltal itt-ott magam is elcsodálkozom, milyen tehetségesen, sőt jól írtam meg egynémely részt.” Ezért a merész építkezésű, ciklopszfalakra emlékeztető regényekben néha terjengős, túlrészletező fejezeteket találunk, máskor gyors vágások — különösen egy-egy regény záró részében — mutatják a sietős munka nyomát. A részletek „technikai” pontosságára kevésbé ügyel. A nagy egész, az alapeszme szolgálata lebeg előtte, nem pedig a kidolgozás pontossága. A látomás jelentése a lényeges a számára, nem pedig a részletek hitelessége. „Ilyen vidáman talán sohasem írtam még semmit” — mondja a *Vízöntő* készülése közben.

— „Nem törődtem terjedelemmel, beosztással s más efféle esztétikai előítéletekkel, sőt a hangulataimmal sem. Összevegyítettem őstörténetet, kozmogóniát, metafizikát, vallástörténetet, történetbölcseletet, persziflázst, mesét, költészetet s így tovább. Három írógépszalagot nyújttem el. Eddig 375 oldal papírt emésztettem meg, illetve pötyögtettem teli. Hogy hol van a vége: nem tudom ma sem.” Csodáljuk-e, hogy ez a különféle eredetű anyag nem mindig áll össze szerves egészzé, formai felemásságot mutat, s a páratlan képzelőerő néha visszajára fordul: a szabadjára engedett „démon” a valóság falaiba ütközik, a képzelet álmai valóságizű részletekkel perelnek?

Még a *Sülyyedő világban* írja diákkori magáról: „Bebúvám az ágyba, s elfújvám a gyertyát, hovatovább pokoli látomásaim támadnak. Néha nem tudom megkülönböztetni vízióimat a valóságtól. Gyakran rémülten fölriadok, valaki hangosan beszél, sőt kiabál a szobában. Én vagyok, én beszélek, kiabálok álomban.”

1952-ben, *Az égő csipkebokor* írása előtti időben veti papírra vallo-mását írói alkatáról: „Ezt a víziót többé-kevésbé tűrhetően, de gyakran tűrhetetlenül hordozom magamban s nemigen tehetek ellenc semmit... Az írói alkat olyan, hogy egyszeriben megszűnik a személyes én fékje, mihelyt az írógépet verni kezdi az ember s akár akarja, akár nem, észre sem veszi s már az gomolyog előtte, amit a tudata alá akart szorítani. Ez aztán a valóság erejével hat, mert hiszen valóság is. Az ember elveszíti mértékét, nem tudja, mi a vízió realitása s mi a realitás víziója. Sőt azt sem tudja az ember, honnét ered s mit akar jelenteni. Küszöbön álló katakizmat-e, vagy egy belül, lappangva formálódó regény-atmoszférát, esetleg alakot pl. Mózeset? A világban érlelődő, feszülő erők öltenek-e jelképes formákat, homályos, de elviselhetetlenül szorongató hangulatokat, avagy Mózes közeledő lépései ezek? Sajnos, nem tudom. Csak azt tudom, hogy a lelkem mélyéből olyan indulatok, érzések, élmények kívánnak felszínre törni, amelyekről máris irtózom, amiknek elviselésétől szeretnék szabadulni.”

Magát realista-fantasztának, azt az alkotói módszert pedig, mely a történelem előtti idöket idéző regényeiben érvényesül, fantasztikus realizmusnak nevezi. A „kaland”, a kétféle látásmód összevegyítése a modern regény műfajában páratlan és merész kísérlet. Hamarjában csak képzőművészeti párhuzamra hivatkozhatunk: Kodolányi e regényei is afféle ihletből táplálkoznak, mint a modern angol művész, Henry Moore archaikus világot idéző szobrai. Gilgames éppoly időtlenné és mégis valóságossá formált alak Kodolányi regényében, mint Moore *Két üllő alakjának* királya. A regényíró törekvése, hogy archaikus szimbólumokat teremtsen a mai ember számára, rokon a szobrásznak azzal a kísérletével, hogy műveiben — mint Herbert Read írja róla — „archaikus szimbólumok hangján szóljon”.

1948 tavaszán még megjelenik a Szöllösy-féle magáncégnél a *Vizöntő*, de új könyvre már nem kötnek vele szerződést az államosított kiadók. Hiába jár műveinek külföldi kiadása után. Még 1944-ben megjelenik egy olasz kiadónál a *Julianus barát*, de honoráriumát nem kapja kézhez. Kimarad az irodalmi élethől. 1939 óta csak a nyarakat szokta a Balaton mellett tölteni; 1949-ben teljesen akarattyaí lakos lesz, feleségével és lányával az egész esztendőben a nagy tó mellett él. Ezekben az években a Balaton mellé húzódott Illyés, Németh, Tatay, Ignác Rózsa is.

Míg az irodalmi életből kiszoruló íróársaknak ezekben az években a fordítás ad némi konyeret, Kodolányi nem jut fordításhoz sem. Egyik ismerősének pilótaregényét stilizálja „négerként”, s egyéb, repüléssel foglalkozó műveket próbál kiadhatóvá gyúrni. A pasaréti református egyház történetének megírására is vállalkozna. De pénz ebben sincs. Új regényeit az ismerősök géppel másolják, kéziratban olvassák, és annyit fizetnek érte az írónak, mintha könyvesboltban vásárolnák.

Egy földel alatt lakik a szegénységgel. Villanya nincs, szobájában petróleumlámpa világít. Maga másolja kéziratait. Van, amikor papírja, borítékja sincs az íráshoz, s postáját hitelbe veszi föl a derék postamester. Zongoráját lefoglalják. Betegség kínozza, keze megdagad, lába fáj. nincs pénze új cipőt csináltatni. Az orvosért kilométerekre kell gyalogolnia. Fogait nem tudja megjavíttatni. Önmaga orvosa: házi receptje van a nátha elmulasztására, a fejfájásra, a fogínyorvadásra.

Gazdálkodnak, kukoricát termesztenek, tyúkokat, disznókat nevelnek, kutyát, macskát tartanak. Valóságos farmon élnek. Ezekben a nehéz esztendőekben leghűségesebb támasza felesége, Tildi, aki már akkor sokat vállalt, amikor elhagyta Kodolányival a vajszlói házat. „Akkor ismertem meg Tildit — írja Csuka Zoltán —, aki csendes szótlanúságával maga volt a hűség és bátorság megtestesülése, s egy életen, nyomorúságon, küszködéseken át is állhatatosan kitartott a vézna és testileg olyan annyira törékeny férfi mellett.” Tiszta embersége, szerény, halk, áldozatos munkája ezekben a nehéz esztendőekben megnöveli alakját. Maga is gyakran betegeskedik, mégis sorba áll kenyérért, vizet húz, fát vág, kukoricát cipel daráltatni: rendben tartja az egész házat és a kis gazdaságot.

Néha barátok, ismerősök állítanak be az akarattyai házba. Pestről Szabó Lőrinc, Tamási Áron látogatja meg, Veres Péter ajándékot küld karácsonyra. Pécsről Várkonyi Nándor keresi föl. Ismeretlen jóakarók tesznek postára egy-egy csomagot, kisebb-nagyobb pénzküldeményt, fizetnek elő újságra. Ha elfogy papírja, borítékja, azt is barátok küldenek. Valakitől rádiót kap. Oldalkocsis motorkerékpáron átviszik a Jankovich-telepen élő Ignác Rózsához. Tanítványának tekinti a fiatal Szabó Istvánt, kéziratait olvassa, tanácsokkal látja el.

Napjait így fősti le:

„Nyolckor fölkelek, megmosdom, megfésülködöm, megiszom egy pohár tejet, majd kitelepszem a ház elé és nézem az eget, a fákat, a mezőt stb. Figyelem, fecském hogy hurcolják a táplálékot az ajtó fölött épült fecskefészkek lakóinak. Melegedvén az idő, áttelepszem a nyírfa alá, egy padra. Nézegetem az eget, a fákat, a legyeket. Kitartóan és ügyesen válaszolok a rigóknak, a fiókáknak az öregek hangján, az öregeknek a fiókákén. Tanácsokat adok az ebéd megfőzéséhez... Feleséggemmel fát fűrészelek a déli órákban, tűző napon a főzéshez. Oktatom leányomat a nők valódi természetéről és igazi kötelességéről. Éldegélek a gondolon, hogy e hó 12-e óta nagyapa vagyok, III. János nagyapja. Ha kész az ebéd, nekiülök és eszem. Ezután ejtőzöm a hűsön, behúzott zsalugáter mögött... Povedálok. Almát rágok. Időnként réveteg ülésre távozom a Magány Helyére. Délután megint a ház elé ülök, nézem az eget, a fákat stb. Alkonyodván, esetleg átmegyek a szomszédba a nyug. tábornokhoz, öreg, beteges, sorcsapásoktól sújtott feleségét vallási vigaszban részesítem. Este aludtejet, tejet, hagymát s effé-

lét vacsorázom, majd kiülök a ház elé, nézem az eget, a Holdat stb. Tíz óra tájban lefekszem. Olvasom Maugham *A kazuárfa* c. könyvének eltépett példányát, melynek minden oldalát könyv nélkül tudom, hiszen három év óta úgyszólván mindennap olvasom. Napközben még esetleg lexikont olvasgatok. Mostanában új regényem két példányban leírt szövegét javítgatom. És így tovább."

A nehéz években nem panaszkodik. Magányos, de nem remete. Elvonult az emberek tekintete elől, hogy a világgal és önmagával mélyebben találkozzék. Nem a hallgatás, ellenkezőleg, íróilag a legtermékenyebb évei ezek. Bizik benne, hogy nem lesz háború. Szereti az állatokat, s mintha saját bajának növekedésével az emberekhez is közelebb kerülne. A gyűlölködés helyett a megértést, a harc helyett a szolgálatot, a bezárkózás helyett a nyitottságot hirdeti. Amikor régóta nem hall hírt fiáról, fölébred benne a múlt, s le tudja írni ezt a mondatot: „Talán ugyanezt érezte valaha az én apám is és ugyanigy szenvedett tőle, mint én.” És amikor valaki azt mondja róla, hogy hajlama van a mizantropiára, kérdések zuhatagával válaszol:

„Miért írtam annyit emberekről, egyedekről és egyénekről? Miért igyekeztem megérteni s megértetni gyakran sajnálatos vonásaikat? Miért mutattam meg a lelkük mélyén élő, bár gyakran deformálódó szeretetet? Miért kerestem őket a valóságban is? Miért ragaszkodtam s ragaszkodom hozzájuk, noha, külső jelek, alkalmi esetek, csalódások, stb. oly sokszor eltaszíthatnak volna tőlük? Miért folytatok ma is oly kiterjedt levelezést? Miért adok tanácsot szerelmi bánatban, anyagi nyomorúságban, lelki nyavalyákban, bölcselmi, vallási, történeti, gazdasági stb. problémákban? Miért tartok magam körül tanítványokat s bibelődöm irodalmi próbálkozásaikkal, tanulmányaikkal, rossz tulajdonságaik nyesegetésével, csipás szemük nyitogatásával? Miért vigasztalom, erősítem, biztatom azokat, akik számkivetésben élnek, miért tartom őket a felszínen, ha már-már elsüllyednek a baromi testi munka s a nyomorúság iszapjában? Miért nyilall belém valami, ha a posta heteken, hónapokon át nem hoz levelet Tőled s másoktól, akikre szükségem van, akiknek szükségük van rám? Miért gyötör, hogy rosszul csinálják, amit jól is lehetne s hogy a véleményemet nem mondhatom meg? Miért izgat, mit cselekszenek az emberek a Szovjetben, Kínában, a Salamon-szigeteken, Grönlandon, Finnországban, az egész földkerekségen? Miért fordult föl a gyomrom utálatomban, fölháborodásomban, mikor a zsidókat hosszú sorokban terelték a gettóba? Miért bősülök föl, ha pökhendi emberek megalázzák a szegényt, tudatlanok az okosat, ha megsértik, megverik a szegényt, a gyöngét, a gyermeket? Miért tudom és vallom, hogy az ember lakhelye a kozmosz, útja pedig a végtelen?"

A magányosság éveiben a levelek kapcsolják a külvilághoz. Kiterjedtebb levelezést folytat, mint egy szerkesztőség. Ez adja számára a mindennapi elfoglaltságot, amit hajdan az újságírás adott. Valaha cikkeit írta azzal a személyességgel, mint a levelet. Most a levelezés pótolja a hiányzó publicisztikát. Minden levélre lehetőleg még aznap válaszol, tanácsot ad, vigasztal, korhol, vitatkozik. műveinek koncepcióját beszéli meg. Leveleinek terjedelme, ha majd egyszer összegyűjtjük, Kazinczy legendás levelezését is talán túlszárnyalja. A papír mindkét oldalára, a papírszálltól a papírszélíg terjedő sűrű sorokban, pont és vessző után sem hagyva hiátust, majd gépelés után a hiányzó hosszú ékezeteket ki-

rakva írja tanulmány-terjedelmű leveleit. Sűrűn vált levelet Szabó Lőrincsel, Ignác Rózsával, Várkonyival. Ezek a levelek többek egyszerű hírközlésnél, írásos tereferénél. Fél szemmel talán arra az utókorra is pillant bennük, amely egyszer még kíváncsian fog sorai fölé hajolni.

Akarattyai életére így emlékszik vissza 1964-ben: „Dolgoztam keményen és zokszó nélkül Akarattyán, havonta néha háromszáz levelet kaptam és írtam, néha még többet. Kora reggeltől késő estig, mint régen, ültem az íróasztalom és írógépem mellett, és adtam tanácsot, fessegettem társadalmi, filozófiai, esztétikai kérdéseket, nem merültem ki, és nem fáradtam bele, nem untam meg, és nem roskadtam össze. Fát vágtam kint ónos esőben és feleségem ölében cipelt be, mert a lábamra sem tudtam állni. Dideregtünk az akarattyai kis szoba tizenkét fokos hidegében, és melengettem kezemet a parányi petróleumlámpa mellett, hogy fogni tudjam a tollat, forgatni a könyvet. Az apró betűket nagytűveggel vadásztam össze. Dolgoztam, dolgoztam, dolgoztam, magamra hagyottan.”

Tegyük Kodolányi szavai mellé hitelesítésül egyik akarattyai látogatójának, Szalatnai Rezsőnek visszaemlékezését! „Áttelepítésem utáni első nyaram volt, Siófokon üdültetek, átmentem Illyés Gyulához Tihanyba, illetve Balatonfüredre, ahol álló napig ültünk, beszélgettünk, jártuk a községet, szőlőkarókra alkudoztunk, s meglátogattuk a szanatóriumban Füst Milánt. Akkor mondta Illyés, keresd fel Akarattyán Kodolányit, örülni fog. Néhány nappal később kora dälután a Kodolányi-kert előtt álltam. Felhőlen nyári nap volt, érett a gyümölcs, porzott a száraz ösvény lépteim alatt. Leplezetlen örömmel fogadott, elidőztem nála estig. A kis kerti ház maradt a lakóháza, az igazit, Budán, mindenestül elvitte a háború. Egy betűje sem jelenhetett meg, jövedelme a gyümölcse volt. Felesége bablevest, túróscsuszát és körtét rakott elénk ebédre. De csak két tányér akadt, az is törött s egy-egy kanál, és egyetlen villa. Előbb mi ettünk, aztán az asszony. Evés közben elmondta, hogy a babot egy katolikus plébános küldte, a lisztet református pap adta, a túrot evangélikus lelkésztől kapta, régi olvasóitól. Ez volt az egyetlen tiszteletdíja. De asztalán asszirológiai szakmunkák heverték, s megmutatta mennyi készült el már a nagy regényből. Nehezen mozgott, de ujjait nem érte el a kór, azok fürgén ugráltak a bilentyükön, mint a vízipók.

Egy fejezetet, kettőt olvastam el a gépiratos regényből, míg ő szürke, rojtos házikabátban kopogott az írógépen.

A nap nyugodni készült, szedelőzködtem. Elkísért a kertajtóig, ott borultunk össze, mint régen, Pozsonyban.”

Jóformán még be sem fejezi a Gilgames-regény írását, 1949 őszén, máris új munkát tervez. „Két művem készen lévén, hozzáfogok a Júdás-regényhez... A télen el akarok merülni benne.” Asztrológiai munkákat olvas, például Frankhauser könyvét, de — mint mondja — nem annyira a csillagászati, mint inkább az ezoterikus részek végett. Panaszodik, hogy sem a református, sem a katolikus papok nem tudják megfelelő teológiai útmutatással vagy könyvekkel segíteni. „A papoktól, akik elvégre szakemberek e téren, egy morzsányi támogatást sem remélhetek, még az idevágó irodalmat sem ismerik. Szerintük az egész ámulás oka az a harminc ezüst volt, — dehát ez teológiailag, lélektanilag is abszurdum!” — „Mindent magamnak kell kiszagolnom s követ-

keztetnem." Fölméri a probléma nagyságát, súlyát, ennek ellenére a kérdés állandóan és egyre sürgetőbben foglalkoztatja. „Így hatalmaskodik el az emberen egy ‚eszme’, mint Dosztojevskij mondja. És eszi meg az embert. De majd vigyázok. Mostanában az apostoli atyákat olvasom és pld. antiochiai szt. Ignác írásai nagyon megragadtak, de Polikarp sem kutya. Aztán áttértem a mátiraktákra s bennsőmben heves viták közepette olvastam. Ezidő szerint szt. Ágostont vettem elő, muszáj újra latravnem. Így lépkedek egyre mélyebben az ‚eszmebe’, akarva — akaratlanul...”

Ilyen közegben, ilyen szellemi-világnézeti éghajlat alatt, ilyen eszmei forrásokból táplálkozva alakul, formálódik a regény terve. „Szimbólumaimat megpróbálom lefordítani a Júdás nyelvére... Most már látom, miért érdekelnek olyan módfelett az állatok, a természeti népek, az öskultúrák, a mítoszok, a vallások és a misztériumok. Formát keresek, egzakt értelmes formát, amiben víziómat ábrázolhassam” — írja Várkonyinak, s a levél mellé fényképet tesz; „már olyan vagyok, mint egy szláv Voltaire! De a macska igen jól sikerült.” Minél jobban elmerül a témában, annál jobban visszaretten tőle. „A Júdás-probléma úgy fúr bennem, mint a féreg... Most már nem térhetek ki előle, ámbár napról-napra tisztábban látom, hogy fene nagy és kényes ügy. Mert ahhoz, hogy tisztán lássam Júdást, tisztán kell látnom Jézust is, ez pedig igen kemény dió. És hát még a nép, a környezet, a társadalom, a politikai erők... Valami olyan érzésem van, hogy így, ahogy én fogtam meg ökelmét (ti. Júdást), nem fogta meg senki... Júdást írom meg és Jézus jön ki belőle. Jézus — Júdás felől nézve. A torzító tükörből látjuk majd még az igazi arcot... Az elveszett, a titkos Jézust akarom megírni Júdás kezeivel és keresztre cipelni, föltámasztani.”

Ismét nyáron, amikor már ki lehet nyitni az akarattyaai ház ablakát, írásba fog. Novemberben már a mű elkészültéről számol be. „Jún. 20-án hozzáfogtam a Júdáshoz s e hó 12-én be is fejeztem. A munka a tervezettnél jóval nagyobb lett, 720 oldal, de vannak benne fölösleges, aprólékos részek, amiket ki kell hagyni. Most fognék hozzá a javításhoz, azonban megvallom, én is fáradt vagyok. Nagyon megviselt ez a téma. Egész idő alatt egyetlen napot sem mulasztottam, a kitűzött részleteket akkor is megírtam, ha álmatlan éjszaka, anyagi gond, keserűség, fejfájás, vendég, aggodalom vagy egyéb nyavaja bántott. Mert azt mondtam, az ember tökéletesen rendelje alá magát feladatának, ha meggebed is. Sajnos, nem tudom megállapítani, hogyan sikerült a feladat megoldása... Érzem, itt-ott sikerült megközelítenem a látomásomat, de hogy szerves-e az egész mű, arról fogalmam sincs.”

Télen újra előveszi a kéziratot, fokozódó elégedetlenséggel olvassa, „tétova és süket” részeket talál benne, s elhatározza, hogy az egészet átdolgozza. Különösen az első harmadával elégedetlen. „Sok fecsegés, festői lafaty, lirizálás s homály az eszmék elrendezésében. Több és komolyabb részt akarok szentelni a platónizmusnak is, így, amint van, sovány és általánosító. Végezetül, Dujardin s az ő nyomán a magam kutatásai és anyaga szerint jobban bele akarom gyökereztetni a kereszténységet a múltba, az ősmúltba.” Úgy véli, hogy korábbi frói módszerével ellentétben, a központi eszmét most csak utólag sikerült megragadnia, és sok meddő fáradozás után került a kulcs a kezébe. Amit eddig még egyetlen nagyobb munkájával sem tett meg, most elejétől

végig átírja a 720 oldalt. Munka közben az eleve nem is sejtett trilógia zárótételét ismeri föl a regényben, melynek első két része a *Vízöntő* és az *Új ég, új föld*. Megszületik a mű végleges címe: *Én vagyok*. A háromrészes kompozíció, mint a magyar történelmi regényeknél, ezúttal is utólag alakul ki benne. Naponta öt-hat órát dolgozik, tíz-tizenkét oldalt önt újjá, mint egy kohó. Amikor befejezi a munkát, összegez: „Egzisztenciális kérdésekre feleltem s megfogalmaztam véleményemet Istenről, emberről, világról, e három viszonyáról, életről, halálról, emberi kötelességekről, feladatokról... Most úgy látom, nincs több mondanivalóm.” Egy akaratlan trilógia zárókövét teszi föl, s a művek összetartozásának hangsúlyozására versikét rögtönöz. Az *Új ég, új föld* végére szánja, pótlólag:

„A vízözön okait
elmeséltem bőven
esztendőkkel ezelőtt
a szép Vízöntőben.
Hogy mi történt azután,
olvassátok itten:
Gilgamesünk, a titán,
hogyan lett félisten.
Láttál sokat és nagyot,
de még itt sincs vége:
elmondja az 'Én vagyok',
hogy juthatsz az Égbe.”

Prózában így vall: „A titáni ember útját a megváltás felé a Bika mondja el, az alulról fölfelé vezető utat, a megistenülés útját, de a megváltás igazi és egyetlen útját, az örök utat az *Én vagyok*.”

A regény a kereszténység történetének első éveiről szól. A cím Jézus szavait idézi. Az író az események menetében és a tanítványok jellemzésében az evangéliumokra támaszkodik. Kodolányi Jézusa az evangéliumok Jézusa: elfogadja azt a képet, melyet a négy újszövetségi szerző rajzol Jézusról. De Kodolányi nem tudományos szentírás-magyarázatot írt, nem a vallástörténeti munkák számát akarta eggyel szaporítani, nem pro vagy kontra érvelő apológiát szerkesztett. Kodolányi nem tudós, nem teológus, nem hitelesíteni vagy cáfolni akarta mások véleményét. Mindenekelőtt regényt írt: az evangéliumok nyomán kialakult látomást akarta megformálni. Nem kezdett vallástörténeti vitát, nem bonyolódott filozófiai meditációkba; szépirodalmat, igazi epikát, művészi alkotást akart adni, a történelem színpadán kétezer éve fölbukkant magatartásformák korszerű jelentését kutatta, s a mai olvasóban mint író kívánt érzelmeket kelteni. Leginkább az árulás és a szeretet, a hűség és a hűtlenség, az anyagiasság és a szegénység, az elvakult nemzeti ambíció és a szolgálat nagy ellentéte izgatta. Még a tervezés időszakában, 1950 márciusában írja: „Júdás-tervem körülbelül minden részletében világos előttem. Jézus nagysága csak most bontakozott ki számomra a maga teljességében, megrendítően, hatalmasan, lenyűgözőn, félelmetesen és titokzatosan. Júdás sem az a szememben, amivé a teológia tette. De nagyszerűen bele tudom sűríteni véleményemet mindenféle árulásról, az akaratlanról, az ártatlanról is és a földiről, az égivel szemben.”

A téma nem előzménytelen az inodalomban, ellenkezőleg, se szeri, se száma a Jézusról szóló, különféle indíttatású és szándékú műveknek.

Kodolányi megközelítése eltér a legismertebbektől: nem követi Renan szkeptikus, a természetfelettséget tagadó, pozitivistá munkáját, aki a racionalista tudományosság oldaláról, történetíróként közelített Jézus alakjához, a csodát és a látomást nem fogadta el, illetve természettudományos magyarázatokat adott, s a kereszténység születésében a „legbámulatosabb népporradalmat” látta; s eltér az örökké élő Krisztust ábrázoló Papini apologetikus elmékedésétől is, aki könyvében a betlehemi istállótól a betániai felhőig sorakoztatta föl az eseményeket és fűzött hozzájuk magyarázatot.

Kodolányi olyan Jézust rajzolt, amilyent az evangéliumok megőriztek. Hatalom van a szemében, szavai lenyűgözőek, ellenállhatatlan hatása van az emberekre, otthagyják érte régi életformájukat, és követik. Alázatos, engedelmes és bizakodó, de tud kemény és könyörtelen is lenni. Ő a második Mózes. Megjelenésével új korszak kezdődik az emberiség életében, amint annak idején Mózes is új szakaszt nyitott a történelemben. Eltűnt a Kos, a világ a Halak jegyébe fordult, s ennek az új korszaknak Jézus a Szabadítója, a Messiása. Ezt mondja róla Mária-nak a vén Simon, aki a csillagok útját vizsgálja és ismeri: „Betelt az idő, eljött a csillag, aminek eljövételét régóta vártam.” S ilyennek látja Jehuda, ha ellenkező értelemben is: „Hoi, hiszen ahogy Mósze vándorolt a pusztaságban, úgy vándorolt velünk Jesuah, de az ellenkező irányból. Ahogy Mósze kovácsolta össze a népet, úgy kovácsolta őket Jesuah is egygé...”

Persze Jézusról regényt írni éppen hívő embernek a legnehezebb, a források közül éppen az evangélium köti meg leginkább a regényíró kezét. Jól látta ezt Kodolányi is. Tudta, ha a kereszténység kezdeteiről regényt akar írni magas művészi színvonalon, akkor az nem lehet Jézusról szóló életrajzi mű. Megtalálta a megoldást. Bár a regény címe Jézus szavaira utal, Jesuah csak formailag áll az események középpontjában, a regény igazi főhőse Jehuda bar Simon, azaz Júdás, Jézus ellenlábasa. Míg Jesuah bar Józsefnek főként csodálatos tetteit és tanítását beszéli el, Jehudának belső drámáját ismerjük meg. Míg Jesuah végig kívülről, az áruló ember, Jehuda szemszögéből ábrázolja, Júdásnak egész belső, lelki működését feltárja. Míg Jesuah gyermekkorát csak úgy ismerjük meg, hogy anyja, Mariam gondolatban visszapörgeti a múltat, Jehuda előélete egy nagyszerű belső monológban, a regénybe betétként illesztett fikatív emlékiratban tárul föl.

Kodolányi mindenekelőtt azt az utat, azt a lelki folyamatot vizsgálja nagy biztonsággal és érzékenységgel, pszichológiai erővel és hitellességgel, melynek eredményeképp Jehuda áruló lesz. Az okok között szerepel játszik szerencsétlen születése, testi hibája, hajlamai, a körülmények, a kor, Jehuda eleinte sikeres üzletember, keresi a kockázatot, vállalja a veszélyt. Az árulás önvádja korán átvillan rajta: Judith, nagybátyja felesége miatta öli meg magát. Ebben a mélyre süllyedt állapotban találkozik a „különös nabival”, akinek tanítványává szegődik. A bűnbánat viszi Jesuahhoz, ugyanakkor fél bűne leleplezésétől, az őszinteséget nem meri vállalni: eltitkolja régi életét. Mindenáron a „titok” közelébe akar férkőzni, amikor ennek megismerése késik, egyre türelmetlenebb, egyre gyanakvóbb lesz.

Jehudában a pusztulás lakik. Nagyravágyó, anyagi, szereti a hasznot. Mindig aggodalmaskodik, állandó kételyei vannak. Ha Kodolányi

Jézusa az új Ádám, akkor Júdásé Lucifer utóda. A végső árulást újabb és újabb mozzanatok készítik elő. Először csak átvillan rajta: „milyen könnyű volna őt elhagyni”; majd a félelem keríti hatalmába. Először még megmagyarázza önmagának tetteit, sőt megvásárlói előtt ravasszágát fitogtatja, aztán gyűlölettel fordul azok ellen, akik kivették belőle titkát, végül meggyűlöli önmagát. Beteljesedik rajta a Nebo-hegyi eszelős asszony jóslata: „Akkor leszel boldog, amikor mindent elvetsz magadtól, még tennenmagadat is, akkor emelkedsz magasra, amikor lezuhansz...” Kodolányi Júdása a Kálvárián még egyszer találkozik Jézussal, a szenvedő arc mintha elmosolyodnék, mintha megbocsátana. A büntudat drámájában, a lelkiismeret-furdalás tüzeiben jut el Jehuda a teljes fölismerésig. A regény befejezése szinte a misztikusok hitével érintkezik: Júdás árulása ún. „felix culpa”, azaz boldog bűn; Júdás is beletartozik az üdvösségtörténetbe; a bűnnek is helye van a megváltásban.

Bár a regény mindvégig a történelmi múlt hiteles megragadására törekszik, a történetet átszínezi az író személyes vallomása. A benne is élő kétféle embert, a jóra és a rosszra való hajlamát írta meg a műben. Jesuahban a tisztaság utáni vágyát, az eszményi embert ábrázolta; Jehudával kiírta magából élete salakját, a benne is meglevő gyöngeséget, rosszat, gyanakvást és gyávaságot, élete tragikus tévedéseit. Anélkül, hogy a lapos azonosítás tévedésébe esnénk, lehetetlen nem rámutatni néhány olyan pontra, ahol a regényben elbeszélt történet az író személyes sorsával, egyéni vallomásával érintkezik. Jehuda gyermekkorában, a szülők vitatkozásaiban, az apa alakjában, a család költözéseiben, a tanulás mozzanataiban, tanítóiban, beteg lábában az író életére ismerünk. Jehuda bar Simon visszaemlékezésének egy-egy részlete olyan, mintha Kodolányi önéletrajzában olvasnánk.

„Csendes éjszakákon, mikor azt hitték, alszom, gyakran hallottam szüleim halk vitáit és önvádjait, de valójában egymást vádolták. Később nyíltan is tették. Heves suttogásaik eleinte inkább keserű sóhajtások voltak az Úrhoz: „Mivel is bántottalak meg? Mit vétettem ellened tudva-tudatlan?” Idők folytán azonban ki-kitört belőlük a fojtott indulat: „Talán inkább te vagy az oka, nem is én! Ha pedig nem te, hát az atyád, a nagyatyád vagy az anyád!” Elsorolták egymás tetteit. A szoba megtelt kísértetekkel, s a kísértetek dühödten osztoztak azon, amit a sírokból hurcoltak elő. A szavakból alig sikerült elfognom itt-ott egyet is, amit összeraktam belőlük, szakadozott és értelmetlen volt, s gyerekfejjel magam adtam neki olyan értelmet, amelyet tudtam. Ezeken az éjszakákon mintha az Alvilágba pillantottam volna. Vacogott a fogam, féltem. Gyakran töprengtem olyan terveken, hogy titkon batyut kötök, s elmegyek világgá. Messze, hogy sohase találjanak meg. Terveimet többnyire a városon kívül, magányosan, a patak partján szövögettem.

Hallgatag, gyanakvó lettem, kerültem az embereket. Majd meg-mohón kerestem őket, de ilyenkor sem tudtam megszabadulni éber gyanakvásomtól.”

Néhány oldallal később:

„Akármint büszkélkedtem is a lábammal, néha nagyon keserű napjaim voltak. Félrevonultam a játékból, s égő könnyeket sírtam. Különböztem tőlük, s ez büszkévé tett, nem lehettem olyan, mint ők, s ez fájt. Okosabb voltam, mint ők, ha valamilyen játékot, csínyet kellett kiter-

vezni, vitában dönteni, hozzám folyamodtak. De azért alkalmat találtak, hogy bántsanak. Osztozkodásnál kisemmiztek, mert egyedül álltam velük szemben. Megverték, látszólag véletlenül a vízbe buktattak, bekenetek sárral, békát dugtak a kuttonethembe, lefogtak, mintha ki akarnának herélni. Végtelen ötletességgel találtak ki új meg új kínzásokat, csúfneveket, kaján tréfákat, megalázó helyzeteket. Lányok jelenlétében versenyfutásra, birokra hívtak ki. Ma is gyötörnek ezek az emlékek. Később kinőttünk ebből a könyörtelen korszakból, de mindig éreztem, csak tessék-lássék barátaim, valójában lenéznek és irigyelnek. Ők mások voltak, s én is más voltam. Ez kimondhatatlanul fájt, gyakran fásultan hevertem kedves buvóhelyemen, a partmélyedésben, s közben a víz hullámzását bámultam, s szerettem volna meghalni.”

Jehuda könnyei és panasa a születése óta hordott testi hiba miatt: az író könnyei; Jehuda sóvárgása az emberi közösség melege után: az ő sóvárgása; Jehuda vágyódása, majd visszatérése gyermekkorra színhegyére: az ő kívánsága; Jehuda kérdései és kétségei Jesuahhoz; az ő gondolatai; Jehuda gyöngesége, útkeresése és büntudata: az ő szenvedése. Jehuda bar Simon emlékiratának utolsó mondatait Kodolányi a maga nevében is megfogalmazhatta volna 1950—1951-ben:

„Ki láthat az emberi szívbe, az ember máját és veséjét ki vizsgálhatja? Egyedül Adonáj, áldassék a neve mindörökké. Ő tudja, hogy valóban gyáva, hazug, gonosz vagyok-e. Ő tudja, miért kellett annyiszor az Alvilágba zuhannom, valahányszor fel akartam emelkedni. Ő tudja, miért távozik a lelkem álomban a sötét barlanghoz, fekete vizek közé. Én csak annyit tudok, hogy szeretném újra kezdeni az életemet a születésemről fogva, újra kijönni a magzatvízből, hogy jóvátégyek mindent, amiről tudok, s amiről nem tudok.”

Az *Én vagyok* stílusa merőben más, mint a trilógia első két darabjáé. A hangváltás okát így magyarázza: „A Vízöntő s a Bika mesestílusából, szürrealista formáiból a Júdás-ban alig maradt valami, mondhatnám: realista munka minden ízében, mert ezzel is érzékeltetni akartam, hogy az igazi realitás az ember irreális volta, a világ láthatatlan síkjainak élete, a téren-időn kívül lévő lét, ahonnan a dolgok származnak s ahová visszatérnek, a tér-idő koordináta pedig csak káprázat és illúzió.”

Az ellenkezője talán a valószínűbb: Az író kiteljesedő szubjektivista világnézetét itt visszaszorítja az ábrázolt világ konkrétsága, kézzelfoghatósága, történelmi meghatározottsága. Kodolányi azt vallja ugyan, hogy új művének szellemi alapja: „Nap tehát, mint objektív valóság, nincs, világ sincs, mint objektív valóság. Ellenben van Én. És ez az Én metsz ki a maga számára Napot, amiben önmagát szemlélheti.” A műben megidézett múlt viszonylagos közelsége, történelmi meghatározottsága, a „kimetszett” világ ismert tényei és adatai azonban nem tettek lehetővé számára más megoldást, mint a téma realista ábrázolását.

Remek életképet rajzol az ókori közel-keleti emberekről, szemléletesen és pontosan írja le az épületeket, a szokásokat, a ruházatot, az ételeket. Érzékletesen beszél a keleti elefántcsont-kereskedelemről, de egy városkapun kívüli fogadót is hitelesen mutat be. Költött alakjai, vagy a regénynek azok a részletei, amelyekhez nem talált adatot forrásaiban, ugyancsak elevenek, élők. Pedig Kodolányi sosem járt Keleten, a Genézreti to partján, Jeruzsálemben. Még az sem adatott meg neki, ami az

antik Rómát a *Nero, a véres költő*ben megidéző Kosztolányinak, hogy legalább a regény megírása után eljusson a történet színhelyére. Kodolányit a fölhasznált segédkönyvek mellett költői képzelete segítette, hogy hitelesen és árnyaltan elevenítse föl a régi dolgokat. Kodolányi nem a látványt, hanem látomásait örökíti meg. De nem hagyta magát képzelőerejétől sem elragadni: realitásigénye, életszeretete mindig az érzékelhető valósághoz köti.

Az ábrázolás remeke Jehuda bar Simon emlékiratszerű visszaemlékezése; szuggesztív kép Jehuda és Jesuah első beszélgetése s Jehuda megmerítése a folyóban; kitűnő a város vezetőinek tanácskozása Eliézer házában; emlékezetes marad, amikor Jehuda első tanító útjára indul Philipposzal, a Göröggel, és betérnek Khus házába; Babits nagy versét, a *Jónás könyvét* juttatja eszünkbe, amikor Jehudának az ígét kellene hirdetni Tiberiasban; telitalálat a hatalom embereinek, a fariezsoknak, az írástudóknak, a főpapoknak a jellemzése; az olvasót sokáig elkíséri Jesuah és Jehuda kafarnahumi nagy beszélgetésének emléke, aztán az a másik beszélgetés Józsisf bar Jónáh házában, amikor Jehuda följelenti a Mestert. A legmegrendítőbb a könyv utolsó negyven oldala, Jehuda utolsó éjszakája a Miskán alatti kőfejtő üregekben egy, az áruvásárlás pénzén vásárolt nővel, majd találkozása a keresztet hordozó Jesuah-val, végül keserű büntudatra ébredése és öngyilkossága.

A regény terjedelmének mintegy ötödét kitevő részlet, a fiktív memoár, Júdás visszaemlékezése arra a korszakára, mely megelőzte Jézussal való találkozását, *Jehuda bar Simon emlékirata* címmel először 1957-ben jelent meg. A teljes mű 1972-ben látott napvilágot. Kodolányi a korábban írt műveit az újbóli kiadás alkalmával utószóval látta el. Az *Én vagyok* megjelenését már nem érthette meg. A posztumusz művet Csürös Miklós jegyzete zárja, aki a regény értékeit így summázza: „Ha keletkezési idejére s a magyar irodalom akkori szkematikus átlagára gondolunk, akkor ezt a bűnről szóló, és a bűnbánó szenvedés ihletében fogant, vallomásos regényt a korszak kevés számú kiemelkedő alkotásai közé kell sorolnunk.”

Kodolányi még a Júdás-regényt írja, és átdolgozásával foglalkozik, de már érik benne egy új mű csírája. Ahogy annak idején az *Új ég, új föld* írása során fölötölt benne Jézus alakja, most az *Én vagyok* munkálatai közben Mózesra gondol. Egyfelől az Ótestamentumban olyan szövegeket fedez föl, amelyek egy ősi Jézus-vallásra mutatnak. Másfelől Jézusban — Mózes „folytatását” látja. A Jézus-problémát „ki kell szélesítenem a Mózes-előtti időkhöz s legalább a Földközi tenger népeinek múltjához” — jegyzi le az *Én vagyok* írása közben. Az *égő csipkebokor*ral a Gilgames-regény és a Jézus-regény közti láncszemet teremti meg tulajdonképpen, s a regényciklust tetralógiává fejleszti. „Mózes ugyanazt tette, amit Gilgames: eltörölte a régi kultuszt s érvényre juttatta az újat.” Amint Gilgames a Bika, Jézus a Halak, ugyanúgy Mózes a Kos korszakának prófétája.

Az *égő csipkebokor* a zsidók Egyiptomból való kivonulásának és nemzeté szerveződésének a története. „Egyik tanulság: ne csüggedjünk a pusztában, ne lázadozzunk, ne keresgéljünk bálványokat...” — mondja a Mózes történetét elbeszélő rabbi a regény végén. — „Haladjunk bátran az Ígért Földje felé a tudás birtokában, ahogy Mósze haladt, birtokában az emberi faj időtlen tudásának.”

Hőse lenyűgöző, emberfeletti lény, csodálatos erő lakozik benne. Egész embert és egész kort láttat az író. A regény írása közben mondja: „Az én dolgom, hogy Mózesben megrajzoljam egy olyan emberfölötti ember alakját, aki az atlantiszi-egyiptomi tudást összeolvasztja a lemuri-káld tudással s ezen a módon népet, nemzetet, kultúrát teremt.” „A regény... érik, alakul, bomladozik bennem. Az a világ, amit le akarok írni, egyre gazdagabb s hovatovább olyan nagyarányúvá válik, hogy már aggódom miatta. Korántsem akarom megírni azokat a vonásokat és mozzanatokot, amiket jól-rosszul ismernek már, hanem éppen azokat, amelyek csodálatos módon a mélyben lappanganak... A tetralógia akkor lesz szerves egész és teljes, ha most ezt a területet teljesen kiaknázom és megírom az összekötő láncszemeket.” Teljessé épül tehát a regényfolyam, amelynek összetartó eszméjét így fogalmazza meg: „az Ember útja a Föld nagy korszakain át.”

Amikor 1957-ben a Magvető Kiadó az életmű-sorozatot *Az égő csipkebokor* kiadásával megkezdi, a regény mondanóját a megírás után négy esztendővel már némileg másképpen magyarázza: „Amikor most útjára indul Rabbi Jochanan ben Geula elbeszélése Mózesről, arra kell gondolnom, hogy minden új, minden magasabb rendű, minden tisztultabb társadalmi életforma ugyanolyan vajúdásban születik meg, ahogy a héber néptörzésekéből alakult a hosszú pusztai vándorlások, harcok, szenvedések, lemondások során az egységes honfoglaló, honalapító, több évezredes kultúrát teremtő zsidó nép. A történelem erőinek ezen a népet-kultúrát formáló tevékenységének még az sem tudott — és ma sem tud — változtatni, hogy a nép nemegyszer tragikus ellentétbe került vezetőivel.

Akarva-akarátlanul egy nagy tanulással bocsátom sorsára és útjára ezt a művet: egyes egyének fölemészthetnek a külső világgal és a belső ellentétekkel vívott küzdelemben, erőfeszítésük mégsem haszontalan, mert a nép magába fogadja áldozatukat, megerősödik általuk, s egyre egyenesebben halad egy felsőbb, szocialista életforma felé, amelyet ha valaki tagad, annyi, mintha magát az ember végső céljait tagadná.”

Az égő csipkebokor szemlélete rokon a tetralógia korábban elkészült darabjainak eszmei kötőanyagával. Ábrázolásmódban közelebb áll az *Én vagyok*hoz, mint a *Vizöntő*höz, vagy az *Új ég, új föld*höz. Az író saját filozófiájának elfogadtatására megteremti a rabbi, Jochanan ben Geula alakját, aki a történetet elbeszéli. Ezáltal a Júdás-regényben alkalmazott átképzeléses stílusnál, az ún. szabad függő beszédnél „objektívabb” stilisztikai közeget alkot. Az író filozófiája és a történelmi események reális ábrázolása közti ellentét azonban sajátos feszültséget teremt a regényben. „Kodolányi történetfilozófiája attól még nem válik igazzá, elfogadhatóvá, hogy egy pap szájából halljuk. A formai ellentmondások talán még feloldódnak, de a lényegiek nem” — írja B. Nagy László.

Bárhogy is vélekedünk Kodolányi babiloni és biblikus témájú regényeiről, kétségtelen, e művekkel valami olyasmit hozott létre, ami eddig hiányzott a magyar irodalomból. Nálunk a regény, legjobb teljesítményeiben is, elsősorban a hazai történelem és a honi társadalom jelenségeinek ábrázolására szorítkozó műfaj volt. Íróink alig merészkedtek az országhatáron túli tájakra s időben messze eső korokba. Megszok-

tuk, hogy némely témáról lemond irodalmunk, s ezzel akaratlanul is a provincializmus elmarasztaló vádját erősítettük. Kodolányi archaikus időkben játszódó regényei kitérítettek a műfaj határait, a mítoszt az ábrázolás lehetséges körébe vonták, s az epikának és a mítosznak olyan modern szintézisére vállalkoztak, amit hajdanán a népek hősi eposzai valósítottak meg.

Amikor 1953 karácsonyán befejezi a Mózes-regény írását, úgy érzi, nemcsak a tetralógia hiányzó darabját, hanem egész írói munkásságának is a záró darabját elkészítette. „Borzasztó fáradt vagyok s többé semmi célját sem látom életemnek. Mindent megcsináltam, amit kellett s tudtam, mindent elmondtam, amit el kellett mondanom. Mind a négy nagy mű kész... Más mondandóm nincsen az emberek számára. Csak a gondos kijavítás van még hátra, meg egyszer, valamikor, a korrektúra. Azt még szeretném megélni.”

A teljes befejezettség, a búcsú érzésével írja: „Világos előttem, hogy a Mózesrel lezárult egy igen fontos korszak s egyelőre csak pusztaságot, céltalanságot látok magam körül... Az az ellenállhatatlan akarat, ami eddig diktált bennem, most elnémult. Mindig annak a szolgája voltam, gyakran örömmel, gyakran lázadva, szenvedések közepette. Az rótt ki kötelességeimet, késztetett alázatra, meghajlásra, tétette félre illúziómat, tett képessé a tűrésre és a lemondásra, szorította háttérbe egyéni vágyaimat. Most azonban, mikor a Mózes utolsó fejezetét megírtam és sírógörcsben zokogva borultam írógépemre, mintha az az akarat azt mondta volna nekem: „Most föl szabadítalak, elbocsátlak, tégy, amit akarsz, több kívánságom nincs.” És ezért nem éreztem magam boldognak, mikor a Mózeset befejeztem. Ezért vált körülöttem és bennem minden hirtelen üressé. Ezért nem tudtam enni, aludni, beszélni, olvasni, levelet írni. Csak újra meg újra sírni, látszólag „ok nélkül” s ezért éreztem magam tökéletesen meddőnek, céltalannak, tervtelennek...”

Az idegreakció, melyet a megfeszített munka vált ki belőle s egy-egy regénye elkészülte után érez, még hónapok múlva is tart.

„Gyermekkorom óta vad kíváncsisággal és mohó akarattal törekedtem valamire, ami már hat-hét éves koromban csaknem tudatos volt bennem: teiszínre hozni és megfogalmazni azt a világot, ami a lelkem mély rétegeiben él, lerombolni gátakat, amik a tudatos létet a tudatalantól s a szubjektív világot az objektívtól elválasztják. Mintha már gyermekkoromban láttam volna, hogy ezek az elválasztó gátak csupán látszatok... Igazi célom nem az volt, hogy akár naturalizmust, akár realizmust, akár romantikát, akár misztikát „csináljak”, hanem az, hogy egyetlen teljességbe, egészbe olvassam énem tudatlan és tudatos szféráit. Ebben a szívós törekvésemben sikerült is eredményt elérnem. Úgy érzem, éppen a Júdásban és a Mózesben jutottam el a számomra megszabott lehetőségek határáig... Mi tennivalóm lehetne még ezután? Mellékes apróságok. A fölrakott épületek csinosítása, az állványok elhordása, átadásuk az időnek: korrektúra, a kéziratok könyvvé formálása. Ezt szeretném még elérni és elvégezni... Nem kell hozzá sem különösebb erőfeszítés, sem szokatlan képesség, sem az ihletettségnek az a mámora, révülete, amivel az igazi föladataimat elvégeztem... De mindez korántsem jelenti az élet végét. Meghalni nem akarok...”